

Mikonya György – Pirka Veronika

ELTE PPK, Neveléstudományi Intézet,
Pedagógia történeti Tanszék

Életreform- és társadalmi-pedagógiai megújulási mozgalmak Magyarországon a 20. század elején

A 20. század eleji európai társadalmi-történeti viszonyok meghatározó eleme a szociális igazságtalanság iránti érzékenység erősödése. Ennek fontosabb megnyilvánulásai az elégedetlenség az intézményes vallásokkal szemben, idegenkedés a racionalizmustól és a materializmustól. Kétségbeesett a kirekesztettek, a társadalom peremére kerültek elkeseredettsége, reménytelensége. Érdekes, hogy ilyenkor a diktatúrák többnyire a költőket és az írókat zárják először börtönbe. Így történt ez most is, hiszen a költők, az írók és a művészek reagáltak a leggyorsabban és a leghatásosabban a visszasságokra. A sok-sok kezdeményezés között vallásos és szociális elemet kombináló mozgalmak is keletkeztek: egyesek közülük fejlődtek és napjainkig megmaradtak, mások elsorvadtak.

Bevezetés

A 20. század elejének sokszínű, alapvetően optimista, pezsgő légkörét áthatja a vára-
kozás. A várakozás valami másra, valami jobbra, szebbre, egészségesebbre. A
századforduló körüli időszakban éles fénybe kerültek az ellentmondások is: így a
nyomorgók iránti részvétlenség, a szeretet hangoztatása és az irántuk tanúsított passzivi-
tás, tehetetlenség együttes jelenléte. Ezek az önmagukban is ambivalens megnyilvánulá-
sok kifejeződési formát kerestek és megjelentek az újságírásban, az irodalomban, a
korabeli művészeti irányzatokban és a szociológiai-szociográfiai írásokban. Lassan-las-
san egyes társadalmi intézmények is ráéreztek a téma fontosságára: kezdetben egyesüle-
tek, olvasóköri, klubok mozdultak rá a témára, ezt követték a szabadegyetemek és
nép főiskolák, majd előbb-utóbb megmozdult a közoktatási rendszer is.

A problémák átfogó jellege miatt ezektől az intézményektől csak lassú és korlátozott
változtatás volt várható. A radikális változások az átlagosnál nagyobb egyéni és közössé-
gi erőfeszítést, áldozatot és legfőképpen kitartást igényeltek, szükség volt tehát az irraci-
onális többletre, amit legkönnyebben erős hit révén lehetett megszerezni. A hit letétemé-
nyesei, az évezredek hagyománnyal rendelkező történelmi egyházak viszont nehezen és
lassan mozdultak. A történelmi egyházak perifériáján azonban – általában egy-egy kariz-
matikus személytől kiindulva – sokféle kezdeményezés indult. Ezek némelyike egészen
rövid ideig maradt meg, mások pedig életképesnek bizonyultak és mind a mai napig
léteznek.

Amikor a vallások, vallásos mozgalmak és az életreform-elképzelések közötti kapcsolatot vizsgáljuk, ebből a differenciált hatásrendszerből lényegében egy elemet: a minden-
napi élet történéseit szabályozó mozzanatokat emeljük ki. Ezek alapvetően az életmódra:
tehát az étkezésre, az öltözködésre, a napirendre, a hétköznapi és az ünnepek váltako-

zásából kialakult életritmusra, a szórakozásra és a szabadidő eltöltésére, a közösségi élet szabályaira, a család belső életére és a családi kapcsolatokra, valamint a gyermeknevelést részletező komplex szabályrendszer értelmezésére és elemzésére terjednek ki.

A vallásos mozgalmak életmódra gyakorolt hatása nagyon változatos kombinációkat eredményez. Az egy-egy vallásos mozgalmakon belüli hatások az esetek többségében olyan, egymást kiegészítő koherens rendszerre szerveződnek, amelyekben a különböző életreform-mozzanatok eltérő hangsúllyal jelennek meg.

Az új vallásos mozgalmak egyik közös jellemzője az ezen a területen megnyilvánuló és következetesen végigvitt radikalizmus. Egyes mozgalmaknál előfordul az alkoholfogyasztás, sőt gyakran a dohányzás tiltása is. Ezen szabályok megtartását a közösségi kontroll folyamatos érvényesítése biztosítja. A külsődleges hatásokhoz – öltözködés, napirend, ünnepek megtartása – minden esetben intenzív közösségi élet és belső tartalom kapcsolódik. Ennek következményeként ezek a vallásos mozgalmak lényegében teljesen lefedik és kitöltik a munkaidőn kívüli időt.

Szociális körülmények Magyarországon

Nemes Lipót (1886–1960) tanár, gyermekvédelmi szakember 877 gyermek: 494 fiú és 383 leány, azaz 12 fiúosztály és 8 leányosztály statisztikai adatainak feldolgozása alapján fogalmazza meg észrevételeit. Nemes 1912-től a Gyermektanulmányi Társaság titkára, majd 1947–48-ban a Társaság elnöke; angyalfüldi általános iskolai igazgatóként fejezte be pályafutását. Vizsgálatai kiterjednek a gyermekek lakásviszonyaira, étkezési szokásaira, a szülők foglalkozására és a családok nagyságára. Külön foglalkozik a törvénytelen származású gyermekek nehézségeivel is.

Alapos környezettanulmány alapján az angyalfüldi Jász utca egyik nagy bérkaszárnnyát vizsgálta. Az itt élő 190 gyermek számára ez a nyomor és a züllés világa: a csecsemőket sokszor helyhiány miatt a mosóteknőbe fektetik, sok a tuberkulózisos fertőző beteg. Az 5–7–9 gyermekes nagycsaládokat sújtja a szülők munkanélkülisége, betegsége, alkalmanként az apák iszákossága. Ebben a környezetben a lopás természetes túlélési technika, az élet fenntartásának része. Mindezt fokozza még az életviszonyok romboló hatása: a tiszta levegő és a nap hiánya, a „mérges szobabűz” és a gyermekmunka általános elterjedtsége.

A családok lelki élete sem zavartalan: a család sokszor tisztán szexuális és lakásközöség, amelyben semmiféle nemesebb érzelm nem fejlődik ki. Az erkölcsi lazaság mindennapos, igazán nem is foglalkoznak vele, a részegség, a verekedések, a verés otthon a mindennapi élet része. Már korábban is szó esett a lopásról, ezt rejtendő egy sajátos tolvajnyelv is kialakult. Nézzünk meg erre vonatkozóan néhány példát! (1. táblázat)

1. táblázat. A tolvajnyelv kifejezései

<i>A tolvajnyelv egyes kifejezései</i>
melőzzunk szengájt a glaccsról – lopjunk szentet a kocsiról grammoltam sulit – elkerültem az iskolát reibizzük föl a brasztát – gyűjtsuk fel a házat Jössz simlire? – Jössz éjjel csavarogni?

Forrás: Nemes, 2002

A korabeli szociofotók képszerűen is bemutatják a kor viszontagságait, jelen esetben egy ötgyermekes óbudai munkáscsalád hétköznapi élethelyzeteiről készült sorozatot mutatnak be, amelyik ikonográfikusan is értelmezhetővé teszi a korábban leírtakat (1–4. ábra). (1)

1–4. ábra. Ötgyermekes óbudai munkáscsalád (Escher Károly fotója)

A legszomorúbb az, hogy az iskola nagyrészt tehetetlenséggel, passzivitással szemlélteti ezeket a történeteket. Nemes Lipót (2002, 15. o.) értékelése szerint „A(z akkori) iskolának azonban úgy szelleme, mint tanterve, tananyaga és pedagógiája tehetetlen a rohanó ár megállításában. Evvel nem azt akarom mondani, mintha a mai iskola nem tenné meg a kötelességét. Az iskola nagyszerűen elvégzi az előírt anyagot, kitűnő fegyelmet tart, amiről a szakfelügyelők bármikor meggyőződhetnek. A főváros gyönyörű palotákat emel, melyek minden higiénikus és pedagógiai követelménynek megfelelnek. De mik a követelmények? Rettenetes anyaghalmoz, melyet minden iskolában egyformán el kell végezni. A pedagógia legnagyobb hibája a tanterv egyformaságában van.” Nemes (2002, 16. o.) a következő intézkedések megtételét javasolja:

Kézügyesítő és az ipari pályára előkészítő és ezt megkedveltető munka-iskolára van szükség.

Le kell mondanunk a tanterv egyöntetűségének maradi felfogásáról, és speciális pedagógiát kell készítenünk.

De ezek az intézkedések sem eredményeznek teljes megoldást, mindez csak arra elegendő, hogy enyhítse a bajokat.

A sok megoldatlan és egyre szembetűnőbb hiányosság láttán lassan-lassan a társadalom is megmozdult. Joggal merül fel bennünk a kérdés: mi kell a hatékony változtatáshoz? Először is az átlagosnál nagyobb egyéni és közösségi erőfeszítésre, elszántságra, némi radikalizmusra, áldozatra és legfőképpen kitartásra van szükség. Mindez azonban az átlagosnál jóval nagyobb erőfeszítéssel, mondhatnánk úgy is: valamilyen „irracionális többlettel” valósítható csak meg. Ennek megszerzési módjai pedig nagyon is különbözőek, de az egyik lehetőséget egészen biztosan a szerveződő és feléledő régi és új vallásos mozgalmak jelentik. Az „irracionális többletet” a legkönnyebben erős hit révén lehet megszerezni, ennek „hivatalos” letéteményesei a történelmi egyházak, csakhogy ezek nehezen és lassan mozdultak, ezért a történelmi egyházak periferiáján, általában egy-egy karizmatikus személyből kiindulva, sokféle kezdeményezés jött létre. Egy ilyen mozgalom az Üdvhadsereg is.

Az Üdvhadsereg alapítása

Az új mozgalom megalapítója William Booth (1829–1912), aki az angol Nottinghamben született. Ott akkoriban gombamód épültek a gyárak és jönnek létre nyomortelepek, 12–14 órás a munkaidő. A gyermekmunka 1875 körül Angliában rendkívüli módon elterjedt, a textiliparban 118 ezer 13 éven aluli gyermek dolgozik. A városok növekedése is igen dinamikus, Manhattent lakossága például az 1770-es 22 ezerről 1850-re 350 ezer főre növekedett. William Booth korán árvaságra jutott, ezért dolgoznia kellett, egy zálogházba került, ahol nap mint nap látja a munkásemberek nehéz életét. Booth gyakran elmegy egy rokonnal a metodista egyház ima-összejöveteleire, ilyenkor elviszi ide koszos, elhanyagolt barátait is. Ez nem mindenkinek tetszik, de Booth nem áll el szándékától. 1858-ban önálló prédikátor lesz, 1865-ben London keleti részébe hívják. Booth a szenvedő tömeget nézve gyakran gondolkodik azon, hogy kell lennie valamilyen módszernek, ami a többi ember számára is kézzelfoghatóvá teszi a megtérés örömhírét. Célja e népréteg visszavezetése Istenhez. Az előkelőek továbbra sem látják szívesen a „piszkosakat”, ezért 1865-ben külön termet bérel, és hamarosan Whitechapelben (London) missziós otthont nyit, ahol hetente megszentelődési összejöveteleket tartanak. Booth és hívei sokszor éjjel is imádkoztak, személyes példája nyomán sokan tértek meg.

Egy idő elteltével néhányan elkezdik Boothot generálisnak, társait pedig kapitánynak szólítani. Booth 1868-ban kiadja a *Kelet-londoni Evangelizáció* című lapot, ami 1870-től mint *Keresztény Misszióslap* jelenik meg.

Booth-ot időskorában szembetegség támadta meg, egy sikertelen műtét következtében megvakult és 1912. augusztus 20-án meghalt.

A mozgalom 1878 májusában felveszi az Üdvhadsereg nevet. Az elnevezés eredetét a következő történettel magyarázzák: a gyülekezet tagjai választ kerestek arra a kérdésre, kik ők és mit akarnak. A válaszuk ez volt: önkéntes hadsereg vagyunk. Erről tájékoztatják Booth-ot is, aki kihúzta az önkéntes szót, és azt mondta: mi az Úr elkötelezettjei vagyunk, azaz az Üdvhadsereg.

Az új elnevezés nagy lendületet adott a mozgalomnak. Az Üdvhadsereg célja az emberek megsegítése és elvezetése a Jézus Krisztusban való igazság megismeréséhez. Ez az elnevezés egyúttal a világban szétáradó mozgalommá is tette az addig viszonylag partikuláris tevékenységet, hiszen már maga az elnevezés is arra buzdított, hogy eredményesebb és szélesebb körű hadjáratot indítsanak a bűn és nyomorúság ellen. Az első tíz évben sokat foglalkoztak a szervezéssel. Küzdöttek a bűn és az alkoholizmus ellen, min-

den jelentkezőnek fogadalmat kellett tennie a teljes absztinenciára. Az istentiszteletet még rossz időben is a szabad ég alatt tartották, mindig ott, ahol sok volt az elzúllott ember. Az új tagok bizonyosságot tettek megtérésükről, amit a mindennapi élet igazolt ott, ahol mindenki ismerte őket, és ez bizonyult a leghatékonyabb propagandának (Macher, 1990, 5–17. o.).

Az Üdvhadsereg Magyarországon

1907-ben Magyarországon jár az Üdvhadsereg képviselőjében Railton parancsnok. Ebből az alkalomból egy összejövetelt tartanak, amelyen részt vett id. Viktor János (1860–1937) polgári iskolai igazgató is, aki élete végéig a mozgalom segítője maradt. Az Üdvhadsereg hazai terjeszkedését valószínűleg nehezítette a Monarchia nyelvi sokszínűsége, és mintha az Üdvhadsereg sem erőltette volna az I. világháború előtt a hazai terjesztést.

Az I. világháború után az erdélyi Csapják Gábor körül kialakult egy mozgalom „Magyar Üdvhadsereg” néven. Ez a londoni központ hozzájárulása nélkül, de az Üdvhadsereg elvei szerint működött. „A maguk készítette egyenruhában saját zászlajuk alatt, a bibliai örömmel elindultak a fővárosban, hogy amint ők maguk mondták: a nagy sötétségben világosságot gyűjtsanak.” (Macher, 1990, 29. o.)

Csapják Gábor feljegyzett egy imádságot, ami egyben programnak is tekinthető:

„Hatalmas Isten, könyöröltes mennyei Atya, adj a te Lelkedből, szeretetedből egy mustármagnyit belém, hogy hegyeket (kocsmákat, lebujszokat, bordélyházakat) mozdíthassak el velem.

Segíts, irgalmas Isten, hogy még ez évben földindulás legyen és láva szakadjon alkoholra, fertelemre, bűnre!

Kereszten szenvedő Jézus, adj apostolokat, hitvallókat, de főként vitéz katonákat a kibontott zászló alá!

A forró júliusi, augusztusi napsugár égessen foltokat itt is, ott is a tunya szívekben, és mire az édes szülő a piacon megjelenik, a földből is küsszon elő az első, a látható magyar iszákosokat mentő mendedékállomás!” (Macher, 1990, 29. o.)

A mozgalmat kiterjedt sajtómunka erősítette, a *Csatakiáltás* című újságot széles körben terjesztik, 1920-ban mintegy 50 ezer példányt adtak el belőle. Missziós útjaikat 43 magyar városra terjesztették ki. Az összesen hét munkatársból álló csoport a következő tevékenységet végezte (költségeiket a *Csatakiáltás* eladásából, illetve más adományokból származó bevételből fedezték):

Felkeresik a nyilvános italméréseket.

A részegeket hazakísérik.

Családlátogatást végeznek.

A rászorulókat helyett kifizetik a lakbért, ami védelmet nyújt a kilakoltatás ellen.

Látogatják a börtönöket.

Foglalkoznak a vidékről felkerült, valamilyen okból utcára került gyermeklányokkal, munkaalkalmat közvetítenek számukra, vagy hazakísérik őket szüleikhez.

A Csapják-féle mozgalom Budapesten a Wesselényi utca 33-ban, illetve később a Dob utca 70-ben tartotta összejöveteleit. Az erdélyi származású Csapják Gábor Temesvárott már 1910-ben felveti, hogy foglalkozni kell az alkoholistákkal, hamarosan utazótisztként szolgálja a gyülekezetet. Az összejövetelekre küldött egyik meghívó szövege a következő:

„Csapják Gábor testvér előadást tart az alkohol, a prostitúció és hitetlenség ellen. Szabad bemenet és szeretetteljes meghívás mindenki számára. A lélekmentő munkában bárki részt vehet, aki vágyódást érez Isten országa után, aki a bűnösöket szereti, alkoholról, dohányzásról lemond és kész a helyreállítási munkában közreműködni.” (Macher, 1990, 30. o.)

Csopják az ugyancsak erdélyi származású Moldován Lajost Berlinbe küldi az Űdvhad-sereg tisztképzőjébe. A Csopják-féle mozgalommal szemben kezdetben ellenállás tapasztalható, az akkori államrend a szektákhoz sorolja a mozgalmat, kifogásolják módszereiket, a felekezeti béke megrontásával vádolják őket. Igaz, a városokban toleránsabbak az Űdvhadsereggel szemben, mint a falvakban. Maguk a történeti egyházak is ambivalensen fogadják az Űdvhadsereg törekvéseit.

Az igazi Űdvhadsereg német közvetítéssel 1924-ben jut el ide Franz Rothstein (1860 körül – 1945) révén. Rothstein Németországban született, szülei nemesek. 15 éves korában tért meg. 1886-ban hallott Stuttgartban az Űdvhadseregéről, kereskedő lesz Kölnben, de 1902-ben elhagyja világi hivatását, Berlinben belép az Űdvhadsereg tisztképzőjébe.

Az új elnevezés nagy lendületet adott a mozgalomnak. Az Űdvhadsereg célja az emberek megsegítése és elvezetése a Jézus Krisztusban való igazság megismeréséhez. Ez az elnevezés egyúttal a világban szétáradó mozgalommá is tette az addig viszonylag partikuláris tevékenységet, hiszen már maga az elnevezés is arra buzdított, hogy eredményesebb és szélesebb körű hadjáratot indítsanak a bűn és nyomorúság ellen. Az első tíz évben sokat foglalkoztak a szervezéssel. Küzdöttek a bűn és az alkoholizmus ellen, minden jelentkezőnek fogadalmat kellett tennie a teljes absztinenciára.

Feleségével együtt visszatérnek Kölnbe, ott különböző otthonokat vezetnek. 1910-ben a németországi szervezet főtitkára lesz. Jó kapcsolata van a katolikus, protestáns és zsidó egyházzal.

A londoni Nemzetközi Főhadiszállás megbízásából jön 1924-ben Budapestre. Először arról tájékozik, hogy van-e lehetőség miszsiós állomás felállítására. Budapestet azért választja, mert itt értik a német nyelvet, 16 napot van itt, ezalatt tíz előadást tart.

Franz Rothstein ezredes – Paula Koch kapitánynő és Moldován Lajos hadnagy kíséretében – 1924. ápr. 26-án érkeznek Budapestre. Moldován Lajos hamarosan továbbmegy Erdélybe, további sorsa ismeretlen. Rothstein a Nyugati pályaudvarra érkezik, ahol zászlókkal várják őket, és rögtön kezdetét veszi az utcai misszió. Másnap összejövetelt tartanak a Wesselényi utcai baptista imaházban, itt már terjesztik a *Segélykiáltás* című lapot (a *Csatakiáltás* utódját). Ez az első hadosztály (gyülekezet) Magyarországon.

1924 júliusában volt a Dohány utca 84-ben az első imaterem avatása 200 férőhellyel. A nyitó igehirdetésen 32 fő vallotta meg nyilvánosan a bűneit és térdelt le a bűnbánati padhoz.

Magyarországon az 1920-as években mintegy 100 ezer ember van munka nélkül, a tudóbaj, az alkoholizmus, a vérbaj elterjedt. Sok a hajléktalan, és sok nő kényszerül prostitúcióra is.

A II. hadosztály 1925-ben Józsefvárosban létesült a Práter utca 78-ban. Itt volt a legtöbb bordélyház. A hadosztály vezetője Schmidt kapitány. Két katonaavatásuk eredményeként 27 új fogadalmassal bővül a létszám. Sok szabadtéri előadást tartanak a Corvin Színház előtt. 1925 március 14-én létesült a III. hadosztály a Teréz körút 22-ben, a IV. hadosztály Kispesten alakult meg, az V. hadosztály pedig Újpesten, 1927 novemberében, a Deák Ferenc utca 60-ban.

A vidéki terjeszkedés is elkezdődött: 1928-ban Debrecenben a Fűvészkert utca 9-ben, Csiszár Ernő kapitány vezetésével alakult hadosztály. 1929-ben Győr és Miskolc következik. Papp Kálmán kapitány egy év alatt 3284 családlátogatást végez.

1926. április 16-án a *Segélykiáltásban* jelenik meg Csopják Gábor egyik írása az iszákosmentő szolgálatról:

„...minden szombaton és vasárnap este pontban 10 órakor kigyullad az iszákosokat mentő állomás jelző lámpája és már indul is a kis csapat hordággal felszerelve a csapszékek irányába [...] Míg öt üdvkatonát a hordággal kint dolgozik, addig az állomáson további öt személy készségszékben áll, két-három nőkatona pedig a kávé főzi és teát melegít. Az állomásra ilyenkor behúzódnak a hajléktalan és éhes emberek is. Mire az óra tizenkettőt üt, már egész társaság verődött össze, akik ványadt, sovány, fázó ajkukkal szürcsölik teájukat...”

A tudósításból kiderül, hogy ezen az estén egy lázas embert szállítanak a Rókus kórházba, egy hetedik hónapban levő cselédlányt pedig, aki összeégette magát, orvoshoz vittek.

A mentőállomás céljára ekkoriban már adakoznak a történeti egyházak püspökei és lelkészei is, ugyanis 1925-től egyre kevesebb kritika és bírálat éri az Üdvhadserget. A történeti egyházak már nem sorolják a szekták közé: meggyőződtek róla, hogy az Üdvhadereg nem tekinti missziós területnek a történeti egyházakat, így veszélytelennek ítélték.

Az Üdvhadereg szervezeti formája és módszerei

Az Üdvhadsergeknek vannak katonái és tisztjei. Jól szervezett képzési rendszert hoztak létre, ahol sikeresen letett vizsgák után nyílt meg a rangbéli előrelépés lehetősége. A kadétiskola elvégzése után próbatiszti szolgálat következett, és jó minősítés esetén avatták a jelölteket tisztté.

A szervezeti felépítés követi a katonai szabályzatokban leírtakat. Az irányítást a főhadiszállásról szervezik. A szervezeti egységek hadtestekből és hadosztályokból állnak.

Az Üdvhadereg 91 országban, 125 nyelven végez missziós feladatokat. Világviszonylatban több mint 3 millió „katonája” van, ebből 25.165 fő tiszt és 61.141 fő a nyilvántartott munkatárs. 1924-ben Magyarországon is elkezdődik – jól felépített tanterv szerint – a kétéves tisztképzés.

Az Üdvhadereg szervezeti életében nagy fontosságú esemény a katonaaavatus, amikor is az üdvkatonák nyilvános tanúságtétel után elkötelezik magukat a rászorultak önzetlen segítése mellett.

A hatékonyság növelése és a pénzadományok összegyűjtése céljából nagyon változatos formákat alkalmaznak a kávéházi missziótól kezdve a díszes egyenruhában, zenekarral kísért felvonulások tartásáig. A zenekar fenntartása egyébként az Üdvhadereg tevékenységének fontos része, kiváló lehetőség az érdeklődők megnyerésére. A módszerek között a szegénykonyhák működtetése és a rendszeres, ingyenes ebédosztás tette az Üdvhadserget sok országban ismertté. Tevékenységének további fontos területe: iskolák, menhelyek, árvaházak és kórházak fenntartása. Magyarországon 1932-ben a 2. táblázat szerinti adatok jellemzik az Üdvhadereg tevékenységét.

2. táblázat. A magyar Üdvhadereg tevékenységének statisztikai adatai 1932-ben

tiszt	31
hadosztály	9
gyülekezet látogatói	78.693 alkalom
tisztek látogatása	16.267 alkalom
menhely	2
menhelyi férőhelyek	266 főre
szállást nyújt	71.020 alkalommal
ingyenzsállítás	4.677 alkalommal
étkezés	97.836 alkalommal
ingyenes étkezés	36.334 alkalommal

Forrás: *Segélykiáltás*, 1933. március

Az 1932. évi kivonatolt világstatisztika szerint az Üdvhadsereg a 3. táblázat szerinti intézményeket tartja fenn.

3. táblázat. Világstatisztika az Üdvhadsereg által fenntartott intézményekről

iskola	973
menhely	397
munkáltató otthon	339
szülészeti klinika	91

Forrás: Segélykiáltás, 1933. március

Tartalma és teljessége miatt is érdemes az Üdvhadsereg 1939. évi programjának tanulmányozása, ennek főbb pontjai a következők:

1. Minél több lelket az Istennel való megbékülésre vezetni.
2. Felkeresni a korcsmákat és lebujokat.
3. Éjjeli misszió által a bűn és szegény útján haladó nőket a tisztaság ösvényére vezetni.
4. Szegények segélyezése élelmiszer-csomagok kiosztása által.
5. Szegénykonyhák felállítása különösen a téli évszak tartamára.
6. Különleges összejeövektelek cigányok részére, cigánymisszió.
7. A téli évszakban hajléktalanok befogadására nappali melegedő-helyiségek felállítása.
8. Elbocsátott hajléktalan fegyvereknek a férfiotthonba való befogadása.
9. Fogházmisszió – részint a foglyokkal, részint azok családtagjaival.
10. Öngyilkosokat védő iroda felállítása. Öngyilkossági kísérletet elkövetettek pártolása.
11. Nyomorenyhító állomás létesítése, amelyeknek tagjai a gyászolók, betegek és öregek szolgálatára lennének.
12. Segélynyújtások balesetek, szerencsétlenségek, sorscsapások idején. (Segélykiáltás, 1939)

A részletes felsorolás azért érdemel különleges figyelmet, mert az Üdvhadsereg nagyon pontos diagnózist készít a társadalom adott állapotáról. Ennek során olyan tényezőkre is ráirányítják a figyelmet, amire az állami szférában nem is gondolnak: ilyen a börtönmisszió, a cigánymisszió, a hajléktalanok segítése és a válságkezelés sorscsapások idején. Az Üdvhadsereg tevékenységének további pozitívuma, hogy kimozdítja a segítségre esetleg hajlandóságot mutató állampolgárokat a tehetetlenség és a passzivitás állapotából. Nemzetközi területen is kipróbált módszereinek alkalmazása pedig némi garanciát jelent a hazai alkalmazásra vonatkozóan is.

Az életreform-hatások elemzését a továbbiakban egy másik mozgalom: a nazarénus közösség példájának bemutatásával folytatjuk.

A nazarénusok mozgalma Magyarországon

A századfordulón a vallásosság különböző típusai éltek egymás mellett. A megjelent új vallások célja volt az új spiritualitás megtalálása, mely az életreform-mozgalmak vallási megújulási irányzatainak alapmotívuma is egyben. Az új spiritualitás megtalálását tüzték ki célul az olyan kvázivallások, mint például a teozófia, az antropozófia, vagy éppenséggel a népi vallásosság típusához kapcsolódó nazarénusok is.

A nazarénusok „eredetük”, képviselőik, társadalomkritikájuk alapján egyaránt kapcsolatba hozhatók az életreformmal (bővebben lásd: Németh, Mikonya és Skiera, 2005).

A nazarénusok történetének „historiográfiája”

A nazarénusok olyan „...lélekben erős emberek, akik hitüket megvalósítják az életben. Egyetlenegy közülük többet ér Isten országa számára, mint sok száz vagy ezer olyan ember, aki csak beszél, de nem cselekszik.” – vallja Tolsztoj (1967, 49., 69. o.), a vallásos mozgalmak nagy pártfogója.

Eötvös Károly (1904) művét a szakértők alaplúnak tartják a nazarénusokról, arra alapozva, hogy a szerző felkeresett nazarénus felekezetű embereket és leszármazottaikat, és elbeszéléseik alapján írta meg szociográfiai ihletésű regényét. Később azonban többen kritikát gyakoroltak Eötvös könyvét illetően, mivel szerintük kérdéses, hogy mennyi a költői fantázia műve és mennyi a valóság benne. A bírálókat szerint a regény műfajában megjelent könyv „...egyetlen mondanivalója a vallásos csoport alakulásának, működésének és magyarországi alapítójának, Hencsei Lajosnak csodálkozó tisztelettel való bemutatása” (Bottyán, 1968, 54. o.). Mindenképpen értéke azonban Eötvös Károly munkájának, hogy nyomán kutatások kezdődtek a nazarénusok életének részletes feltárására: ezek között például Szeberényi Lajos Zsigmond tótadaróci, majd békéscsabai evangélikus lelkész kutatásait lehet megemlíteni.

A nazarénus gyülekezetek a századfordulón éltek virágkorukat. Megjelentek az irodalomban is, így Komjáthy Jenőnél, Tömörkény István novelláiban, Justh Zsigmondnál², Féja Gézőnél, Újlaki Antalnál és Soós Sámuelnél.

A szépirodalomban kibontakozó nazarénus-kép elég jól mintázza a felekezet tagjainak morális és gyakorlati életét: megfogalmazódik benne a messianisztikus várakozás egy jobb lelki-testi élet iránt, mely az életreform-mozgalmak vallásos irányzatainak alapelveiben is megnyilvánul. Néhány példa erre, természetesen nem a teljesség igényével: a nazarénus embert jellemzi az egészséges szenvedély, az ősi erő, mely átsegíti jön és rosszon. Ők az őskeresztények, akik a Biblia sajátos, szó szerinti értelmezése alapján egy ősi, egyszerű, természetes életmódot és hitéletet folytatnak. Az első világháborúban napirendre kerül a „ne ölj” parancs következetes vállalása is, ahogy ez Páljános István, a hitvalló nazarénus alakjában megjelenik Szabó Dezső *Az elsodort falu* című művében.

A nazarénus gyülekezet erkölcsi tartása, élő közössége színfoltja az 1930-as éveknek. A népi írók szociográfiáiban és szépirodalmi alkotásaiban (Veres Péter: *Számadás, Szárszó*, Erdei Ferenc, Tamási Áron: *Jégtörő Mátyás, Ragvog egy csillag*) is megjelent a nazarénus ember világának ábrázolása (Kardos és Szigeti, 1988).

A ránk maradt adatok alapján az első évek nazarénusainak zöme még iparoslegény volt. Előző vallásuk római katolikus és protestáns lehetett vegyesen. Az új eszme a bácskai, dél-alföldi misszió kibontakozása idején hat a parasztságra. Társadalmi bázisa az ipar kizsákmányolt munkásrétege, amelyben élt valamiféle messianizmus, várakozás az evangéliumra, valami re, ami emberséges, és megoldást hoz az élet szenvedéseire. A más vallású hívők társadalmi érzékenységük miatt hamarosan a nazarénusokban kezdték látni a társadalmi rend felbolygatóit, és ezért nevezték el őket nazarénusoknak; ez a tény magyarázatul szolgál a körülöttük kialakult fogalmi és értelmezésbeli anomáliákra is.

A nazarénus tanítások további forrásai lehetnek még a nazarénus atyafiságos tanácskozások jegyzőkönyvi anyagának elemzése, történeti-publicisztikai írások és a tanúságtételek ok-okozati összefüggéseinek, illetve spirituális mozzanatainak feldolgozása.

A nazarénus vallás „eredete” és magyarországi elterjedése

A 'nazarénus' elnevezésnek különböző jelentéstartalmai léteznek. A 'nazir' szó kóbort, jövevényt, jöttmentet jelent. A héber nyelvben is előfordult ez a megnevezés, de ott ezt a szót gúnyként használták: a régi héber világban 'nazir' szóval illették mindazokat, akik családjuk, községük, felekezetük vagy nemzetségük kötelékéből kiváltak s más családba, más felekezetbe vagy más nemzetségbe léptek át. 'Nazir' szóval jelezték a hontalanokat, a bujdosókat, a szakadárokat, a foglalkozás nélkül csavargókat, a tűzhely nélkül valókat és a jövevényeket. A 'nazir' szó jelentett igazságot is, jelentett csúfságot és megvetést is. (3)

A 'nazarénus' elnevezést a magyar felekezet tagjai nem használták, ezt a társadalom ruházta rájuk. A felekezet tagjai „anyafiak”-nak és „szent gyülekezet”-nek nevezték magukat.

„Legjobban szeretik magukat a magyar nazarénusoknak »igaz keresztyének«-nek nevezni. Hitvallásuk könyvében, melyet Hencsei Lajos 1841-ben írt, e nevet vették föl: »A bűnökből megtért, szentélet-követő, Krisztusnak szent keresztségét a hitnek megvallása után felvett keresztyének«.” (Eötvös, 1904, 10. o.)

A nazarénus felekezet megalapítója Svájcban Fröhlich Henrik Sámuel, korábbi kálvinista lelkész volt, aki 1831. április 1-én tartotta az első házi istentiszteletet, majd 1832 tavaszán alapította meg az első szent gyülekezetet azok közül, akik újrakeresztelkedtek és Fröhlich által úrvacsorát vettek.

A magyar nazarénus felekezet megalapításának meghatározó személyiségei Denkel János és Kropacsik János, két iparoslegény, akik Svájcban ismerkedtek meg Fröhlich tanításaival. Később Denkel megbízást kapott Fröhlichtől arra, hogy megkeresztelje azokat, akiket hitvallásuknál fogva méltónak és érdemesnek tart erre (Kardos és Szigeti, 1988).

Végül is Hencsei Lajost tartják a magyar nazarénus felekezet valódi alapítójának. Hencsei magára vette a keresztséget, ezzel kezdődött a nazarénus felekezet élete Magyarországon. Denkel János megmerítette Hencseit Pecznik János lakatosműhelyében, ahol négyen voltak jelen: Denkel, Kropacsik, Hencsei és Bella József. A református zsoltároskönyvből énekeltek, majd „Denkel megfogta Hencsey kezét, s oda vezette őt a hűtővízhez [...] Hencsey fejére önté a vizet, s egy lassú imával beavatta őt a választottak szentségébe. Ennek megtörténte után a három megkeresztelt között kenyérrel és borral kiosztott az Úrnak szent vacsoráját” (Eötvös, 1904, 35. o.).

A ránk maradt adatok alapján az első évek nazarénusainak zöme még iparoslegény volt. Előző vallásuk római katolikus és protestáns lehetett vegyesen. Az új eszme a bácskai, dél-alföldi misszió kibontakozása idején hat a parasztságra. Társadalmi bázisa az ipar kizsákmányolt munkásrétege, amelyben élt valamiféle messianizmus, várakozás az evangéliumra, valamire, ami emberséges, és megoldást hoz az élet szenvedéseire. A más vallású hívők társadalmi érzékenységük miatt hamarosan a nazarénusokban kezdték látni a társadalmi rend felbolygatóit, és ezért nevezték el őket nazarénusoknak; ez a tény magyarázatul szolgál a körülöttük kialakult fogalmi és értelmezésbeli anomáliákra is.

1858-ban egy pesti egyházkerületi gyűlés így jellemezte a nazarénusokat:

„Szám szerint 80–100-an lehetnek, többnyire a földművelő osztályból, nemi és korkülönbség nélkül, s a bibliának fonákul értelmezett helyeire támaszkodva, a templomba és iskolába járást szükségtelennek, a lelkészshivatalt eltörölendőnek, a gyermekkeresztséget megszüntetendőnek tartván [...] az egyháztól is teljes különszakadásnak ösvénye felé sietnek, s minthogy állítólag magán összejöveteleket is tartanak: egyébiránt – mint mondják – erkölcsi életükre nézve még eddigelé semmi komolyabb aggodalmat nem

támasztottak, sőt előbbeni életökhöz képest bennök némi erkölcsi tökéletesültség jelei is mutatkoznak.” (Révész, 1957, 139. o.)

A nazarénusoknál megjelenő társadalomkritika

A századfordulón a világtértelemezésnek új formái jelennek meg: egyrészt az individualizáció, másrészt a tudomány azon szerepe, amelyben átveszi a vallás szerepét. Ennek ellenére mégis a felekezetek új tipológiai jelentek meg, terjedtek el egyre szélesebb körben és hatottak egyre intenzívebben az európai kultúrkörben is.

A nazarénusok társadalomkritikája szerint mindenki vétkes, aki követi a divatot, a hóbortokat, a közhangulatot és a korszerű társadalom elveit, egyszóval a „kórhadt társadalom eszejárásának nyügeit”. A világot jellemzi a szeretetlenség; a társadalmat jellemzi a könyörtelen anyagiasság, amely agyonnyomja a szellemet. Véleményük szerint a léleknek szabadságra van szüksége, hogy felfedezze a hit általi titkot. Vajon hol a szabadság, amikor mindenkit megköt a munka, a kenyérkereset? – merült fel minduntalan a kérdés a nazarénus felekezet tagjaiban:

„Szellemeink, kik koruk eszméiben nem leltek föl saját eszméiket, gyakran ellenállhatatlanul vonzódnak új szellemi világ keresésére s osztályok, melyek a társadalomnak rettentő nyomását érzik, oly könnyen keresik a rég ismerős égen az új üdvözülést, mivelhogy már a régi után eddig hiába vágyakoztak.” – írja Eötvös Károly (1904, 55. o.) már említett írásában.

A nazarénus felekezet tagjainak kiválása a történelmi egyházakból két okra vezethető vissza. Egyrészt kiüresedettnek találták az akkori egyházi életet, a másik ok pedig a társadalmi érzékenységükben rejtett. Céljuk a hit általi erkölcsi nemesülés volt, amely hosszabb távon eszközként szolgálhat a társadalmi bajok gyógyítására is. A nazarénusok szemléletmódjába és az igaz hitről kialakult gondolkodásmódjukba enged bepillantást a következő idézet:

„Távol a világtól, a várostól, a zsidóbongó sokaságtól, a zakatoló gyáraktól, a kufárok viaskodásától, a papok szemforgatásától s a tudósok feleselésétől. Erdők magányában, vizek partján, sivatagnak rónavidékén: ott készül az ábránd, a sejtés, a szeretet vágya, a gondolatok származása, az érzések igazsága, a költészet, a végtelennek imádása s ha mindezek együtt vannak a lélekben: ott készül a hit. Az erős hit, a mely méltó erre a névre.” (Eötvös, 1904, 55. o.)

Amennyiben Turner (2002) ritualitás-elméletét vesszük figyelembe, akkor a nazarénus felekezet a századfordulót követő években a liminalitás (bővebben lásd: Voigt, 2004) állapotában volt, annak olyan jellemzőivel, mint például: homogenitás, communitas, egyenlőség, nemi önmegtartóztatás, alázat, önzetlenség, teljes engedelmesség, szentségesség, egyszerűség, a fájdalom és a szenvedés elfogadása és heteronómia.

A nazarénus gyülekezetek szervezeti felépítése

A szertartásokat szolgálattevők végzik. A nazarénusok önálló papi tisztelet nem ismernek, a papi testület iránt ellenszenvet éreznek, a papokat „a szent dolgok lelkiismeretlen kufárainak” tartják. A nazarénusoknál isteni szolgálatra csak azok vannak feljogosítva, akik kegyes életet élnek, akikben a gyülekezet megbízik és rátermettek erre a szolgálatra. Az előjárók a gyülekezet lelki és gazdasági ügyeit a gyülekezet megbízásából intézik, és erről beszámolni tartoznak. Megbízásuk ideiglenes. Ha szolgálatukat a gyülekezet nem tartja megfelelőnek, akkor azt visszavonhatja, ha elégedettek vele, akkor meghosszabbítják. Istentiszteletet és egyéb egyházi szolgálatot hatféle funkcionárius végezhet. Ezek a következők:

A diakónus, aki keresztel, az úrvacsorai és a házasságkötési szertartásokban segédkezhet, vagy az egyházi szolga megbízásából ezt önállóan is végezheti. Viszont nem vezethet le bűnvallomást és nem alkalmazhat kézzátételt. Diakónus csak férfi lehet.

Az igeszólok, aki nevüknek megfelelően hirdetik az ígét a gyülekezeti összejöveteleken.

Az imádkozók feladata az igehirdetés utáni hálaadó imádság elmondása.

Szegénygondozók és betegápolók férfiak és nők egyaránt lehetnek, de nők csak hatvan év felett.

A gazdálkodó atyafiak az anyagi természetű ügyek felelősei.

Az énekvezetők betanítják és az istentiszteleten elkezdik az éneket.

Különleges szerepet töltenek be a nazarénus gyülekezetekben az egyházi szolgák. Ők a lelkiismereti ügyek intézésére hivatott férfiak, akiket erre a funkcióra a többi egyházi szolga avat fel. Ezeknek a gyülekezetek közötti előjáróknak a működési területe egész körzetekre terjed ki. Feladataik: a keresztelés, a bűnvallomás meghallgatása, a kézzátétellel történő felvétel, az úrvacsora és a házasság szertartásának levezetése. Őket illeti az egyházi fegyelemmel kapcsolatos ügyek elbírálásának joga is, de ezt csak a többi egyházi szolgálával együtt gyakorolhatják. Megválasztásukat az érdekelt gyülekezetek és az egyházi szolgák testülete kezdeményezi, funkcióba kerülésükhöz egyhangú hozzájárulás szükséges.

Az országos ügyeket az egyházi szolgák testülete intézi. Ez egymás mellé rendelt egyházi szolgák olyan közössége, amelyik időről-időre összeül az időszerű kérdések megbeszélésére. A kezdeményező mindig a legtekintélyesebb szolga, vagy az, aki az aktuális ügyet intézi. Közös intézkedéshez egyhangú döntés szükséges.

Az országos ügyek intézésének másik fóruma az atyafiságos tanácskozás, amit a nagyobb jelentőségű kérdésekben a közös álláspont kialakítása végett hívnak össze. Ezen az egyházi szolgálakon kívül minden gyülekezet küldötte is részt vesz. Az itt hozott határozatok minden gyülekezetre kötelező érvényűek (*Kardos és Szigeti, 1988*).

Életreform-elemek a nazarénusoknál

A mindennapi életüket szabályozó mozzanatok, cselekedetek, tehát az életreform mint liminális fázis a következő szimbólumokban jelenik meg a nazarénusoknál.

Következetes puritánságot valósítottak meg életvitelükben, tiltott az italozás és a dohányzás, az öltözködésben kerülni kell a díszítést, és a lányoknak fejkendőt kell hordani. A divatot elítélik, és taxatív körülírják, milyen színt, formát és méretet tűr meg a nazarénus közizlés.

A lakóház és imahely berendezésénél az egyszerűségekre kell törekedni, jellemzője a díszíthetetlenség, a puritán jelleg, a fehér falak, az imaházban nincs kép, és egyszerű asztal az oltár.

A család kiemelt szerepet játszik életükben. Patriarchális családmóddal szerint élnek, a párválasztás a szülők feladata. A hittestvéri házasságban fontos a szexuális tisztaság, ami a nazarénus család sarokköve: aki vét ellene, azt kizárják a közösségből. A házasságkötés folyamata szerint a férfi tudatja szándékát a gyülekezet vezetőivel, megnevezve a választott leányt. A férfit komoly vizsgálat alá vetik: anyagi és erkölcsi érettség a szükséges előfeltétel. A kedvező eredményt tudatják a nővel, kedvezőtlen esetén türelemre intik a férfit. A leány csak szülői beleegyezésre adhat igen vagy nem választ. Igenlő válasz esetén a gyülekezet elé viszik az ügyet: ha a hitben elég szilárdnak bizonyulnak, a házasságot egyszer kihirdetik a gyülekezetben, majd ezután a polgári bejelentés következik.

Jellemző a nazarénusokra a nagycsalád, ami néha 8–10 gyermeket is jelent. A családtervezés elítélendő számukra. A gyermeket Isten ajándékának tekintik, mindegyiket meg kell szülni, a válás súlyos bűn és a közösségből való kizárás a következménye. A diffe-

renciált vigyázási rendszer megszervezése a gyors és hatékony beavatkozás garanciája is egyben (*Kardos és Szigeti*, 1988).

Erős közösségi érzés és összetartozás jellemzi a nazarénusokat, a magánélet szinte teljesen nyilvános, erős a közösségi kontroll.

A szervezettséget és szigort jelzi a tartózkodás minden szenvedélytől, vagyis a lélek börtönje, ez magába foglalja a türelmet és a szenvedést is. A temetés dísztelen, egyszerű ruhában, koszorú nélkül történik, síremléket nem állítanak, sírás nincs, mert az a hit gyengeségére vallana, miközben a halállal kezdődik az örök élet (*Kardos és Szigeti*, 1988).

A nazarénusok erkölcsi önmegtartóztatásban élnek, a sértést nem viszonzozzák, kerülnek az üres beszédet, a nevetgélést, a vicceket, a káromkodás tilos, a kevés beszéd erény. A cél olyan komoly lelkiállapot teremtése, mely mély önvizsgálatot tesz lehetővé.

Az érték számukra a megbízhatóság, szorgalom és a jámborság, az adott szót minden alkalommal meg kell tartani.

Egyéni arculatú közösség, helyi döntések, hierarchikus és demokratikus mozzanatok keveredése jellemzi szervezeti felépítésüket.

Szervezett hétköznapot és hétvégét élnek, vasárnap délelőtti és délutáni elfoglaltságuk is van: istentisztelet és közösségi összefogás. Ezen kívül még heti egy imaóra hétköznap. A szabadidő mint fogalom ismeretlen, mert bűnre csábíthat.

A zene és a közös éneklés fontos szerepet játszik életükben, gyakori az otthoni zenélés és éneklés; hétköznap is összegyűlnek az énekeskönyv énekeit énekelni (*Kardos és Szigeti*, 1988).

Összegzés

A századfordulón az urbanizáció, a gyors iparosodás, a piacosodás és a polgárosodás hatására megnégyszereződött a főváros, megkétszereződött a városok lakossága. Ezalatt a társadalomban fontos átrétegződés következett be: ha a foglalkozás szerinti népességszámot vesszük figyelembe, akkor a legdinamikusabban a munkásság fejlődött (*Romsics*, 1999).

Átalakultak az emberek társadalmi és földrajzi kapcsolatai, a társadalmi szerkezet, az egyének és a csoportok életmódja, magánélete, a munka- és lakáviszonyok, társas kapcsolataik, a szabadidő, étkezés és ruhaviselet rendje. A városi emberek nagy része életének korábbi periódusát faluban töltötte, így életformájuk azon munka- és családi körülményekhez kapcsolódott. A gyárban dolgozó embereknek pedig sokszor fel kellett adniuk a korábbi életritmusukat. A modern ipari termelés munkarendjében az ember csak egy eszköz lett, akit könnyen le lehetett cserélni, ha nem megfelelően dolgozott. Az emberek a tömegtermelés nyomán elvesztették saját munkaeszközeikhez és a produktumokhoz fűződő személyes kapcsolatukat.

A gyárban dolgozó embertömeg létalapja a munka, az anyagi javak megszerzése lett. Az ezzel párhuzamosan kibontakozó urbanizációs folyamatok a mélyebb emberi kapcsolatok, a hagyományos emberi erkölcsi értékek, az ember közvetlen és tágabb környezetével kialakított harmonikus viszony háttérbe szorult, és ez az emberi lét dezorientációjához vezetett (*Németh*, 2006).

A nazarénusoknál és az Údvhadseregnél megjelenő társadalomkritika ezen hatások nyomán bontakozott ki. Amikor a vallások, vallásos mozgalmak és az életreform-elképzelések közötti kapcsolatot vizsgáljuk, ebből a differenciált hatásrendszerből lényegében egy elemet: a mindennapi élet történéseit szabályozó mozzanatok emeltük ki. Ezek alapvetően az életmód-változás elemzését, tehát az étkezésre, az öltözködésre, a napi-rendre, a hétköznapok és az ünnepek váltakozásából kialakult életritmusra, a szórakozásra és a szabadidő eltöltésére, a közösségi élet szabályaira, a család belső életére és a családi kapcsolatokra, valamint a gyermeknevelésre jellemző tulajdonságok értelmezését és elemzését jelentették. Általános tanulságként megfogalmazható az a tény, hogy a tár-

sadalom passzivitásával, néha tehetetlenségével szemben az elemzett mozgalmak gyorsan és hatásosan reagálnak, de ennek „ára” is van, amit a nazarénusok esetében oly találóan fejez ki Kardos László, amikor is „a bibliai racionalitás foglyainak” tekinti őket (Kardos és Szigeti, 1988).

Jegyzet

(1) A fotók a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárának Gyűjteményéből származnak, és megjelentek a *Budapesti Negyed* 2002. évi 1–2. számában. 2010. február 6-i megtekintés, <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00027/EK.htm>

(2) Justh Zsigmodról állították később, hogy regényével – a *Gányó Julcsával* – ő vitte az irodalom tárgyai közé a nazarénus felekezetet.

(3) Nazarénusnak nevezték Zakariás pap fiát, Keresztelő Jánost is, mikor Júdea pusztáin tanított s a Jordán vizében keresztelt. Nazarénusnak nevezték Józsefet, mikor fiával, Jézussal Egyiptomból visszatérve Galileában megtelepedett.

Irodalom

Bottyán János (1968): Egyházunk az elmúlt száz év szépirodalmának tükrében. *Református Egyház*, 54.

Eötvös Károly (1904): *A nazarénusok*. Révai Testvérek, Budapest.

Kardos László és Szigeti Jenő (1988): *Boldog emberek közössége. A magyarországi nazarénusok*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

Macher Ádám (1990): *Egy hadsereg amely a szívével harcol. Az Üdvhadsereg Magyarországon 1922–1949*. Primo Kiadó.

Nemes Lipót (2002): A kültelki gyermekek élete és jövője. *Budapesti Negyed*, 10. 1–2 sz. 7–17.

Németh András (2006): Die Lebensreform und ihre pädagogische Rezeption in Ungarn: Lebensreform und Bildungsreform. In: Skiera, E., Németh András és Mikonya György (szerk.): *Reformpädagogik und Lebensreform in Mitteleuropa*. Gondolat Kiadó, Budapest. 58–88.

Palotay Sándor és Szigeti Jenő (1969, szerk.): *A nazarénusok*. Tempó KSZ., Budapest.

Révész Imre (1957, szerk.): *Dunemelléki Ek. Lt. 1859. tavaszi közgyűlés jegyzőkönyve*.

Romsics Ignác (2000): *Magyarország története a XX. Században*. Osiris, Budapest.

Segélykiáltás (1924). Az Üdvhadsereg kiadványa. 2010. február 6-i megtekintés, <http://770.silihost.hu/uh/page.php?23>

Tolsztoj, L. (1967): *Művei*. X. Budapest.

Turner, V. (2002): *A rituális folyamat*. Osiris, Budapest.

Voigt Vilmos (2004): *A vallási élmény története*. Timp Kiadó, Budapest.

Zsigmond Ferenc (1945): *Orosz hatások irodalmunkban*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.